

Nagy Gábor

„Keresztfa vagyok, eleven keresztfa” avagy Utassy József öt sebe

„dalba fog az ember, // ha már fáj a sorsa: /
nagyon szépen fájjon” (Kálvária-ének)

A líra – minden időszakos kitérő, lelkes avantgárdizmus, zárkózott tárgyiaság vagy dadogó dadaizmus ellenére – elsősorban a személyiség legbensőbb hangjainak megszólaltatója. Feltehetőleg már a kezdetekkor erre lett kitalálva: eldalolni, kidalolni, ami legbelül feszíti az embert.

Nem arról van szó, hogy a lírai személyiség valami zárványként kerül elénk, akinek nincsen kapcsolódása az őt körülvevő világhoz. A lélek legbensőbb rétegeiben sem azok az érzelmek és gondolatok lakoznak csupán – hiába sugallja ezt manapság a tömegkultúra elszánt barbársággal –, amelyeket feltárni ízlésromboló vagy szeméremsertő. Legbelül minden gondolkodó és érző lény a sorsával vet számot, a sorsával viaskodik. E sors benső fájdalmi ezer szállal kapcsolódnak a külsőnek tekintett szférához: a hazától, nemzettől a nemzedéki kapcsolatokon át az egyén szűkebb viszonyrendszereihez. A lírai személyesség tehát mindig identitásproblémát visz színre, akár inkább közösségi, akár inkább személyes érdekű.

Utassy József költészetében mindkét változatra jócskán találni példát. A Zúg Március vagy Potomság című verseitől egészen a Csáky szalmájáig számtalan változatban szól olyan társadalmi ügyekről, amelyek az ő verseiben mindig a személyesség szűrőjén át válnak láthatóvá, értelmezhetővé. (Nincs ebben semmi új, korunk furcsasága, hogy ezt újra meg újra hangsúlyozni kell. Hiszen már Petőfi is végletes személyességgel volt közéleti költő.) Ez a szál azonban fokozatosan elvékonyodott Utassy lírájában, egyre inkább a szűkebb környezetet pásztázta szigorú – s magával szemben is kérlelhetetlen – tekintete. Fölerősödik az önazonosságot meghatározó szűkebb, elsősorban családi, másodsorban nemzedéki, baráti kapcsolatok szerepe.

A nemzeti és kisebb közösségi viszonylatok szétválasztása persze részben mesterséges. Utassy első meghatározó versélménye az Apa figurája: a Donnál elhunyt, alig-felnőtt, a kor parancsa szerint szégyellni, takargatni, letagadni való Apáé, akinek a létezését – legalábbis az ő emlékezetében való elevenességét – csak annál nagyobb daccal és erővel mondja ki: „Anyámnak hősi halott a párja, / méhe a szerelem hullaháza. // S hogy beléfojtsák a szót a gyávák, / ajkát iszonyú csókra zárták” – kezdi Kit koldus hazámnak hívok című versét, ahol az Apára való emlékezés kettőssége páratlan lírai tömörségben nyilvánul meg: az ugyanis, hogy a költő árvasága összefonódik az Anya özvegységével és a haza gyávaságával és családságával. Miközben az Apa „patron pro patria”, azonközben „Istenre esküszik, / s Pilátus piacán / harmincezüstködik / rongy bajtársad: Hazám!” (Ismeretlen katona). A döbbenetes zárlatában „a Don” ötszöri ismétlésével a gyász fájdalmát, a fegyverek ropogását, a koporsóra hulló rögök dobaját idéző vers, a Szoknyát küldtél 3–4. sora is a múltat elsikkasztó, parancsra-felejtető rákosista-kádárista rend ellen lázad: „Apám tagadjam meg?! Te Rongy Akarnok!! / Ringyó Magyarország! Szégyentelen!” S az áruló haza ellenképeként növeszti föl az Anya eszményített alakját: „Sírhat, akit a gyász / öltöztet föl, sírhat! // Ki zuborgatja szép / arca tengerszemét / özvegy Kiss Margitnak?” (Akit a gyász felöltöztet). (Hogy eszményítésről van szó, akárcsak az ismeretlen Apa esetében, azt Utassy néhány tabudöntőgető anya-verse mutatja, mint pl. A kofa.)

Apa (így, nagy betűvel), haza (így, kis betűvel) és Anya (szintén nagy betűvel): az Utassy-líra mágikus háromszöge. Ezt tárja, mint három sebet, a számon kért, kérdőre vont, káromolt isten (így, kis betűvel) szeme elé. Ritkább, de – fájó feltételes módjában – szintúgy megrázó, amikor szelíd, elégikus hangon idézi meg az Apa alakját, mint a Diófa szent szertartássá emelt látomásában („Ünnep van, szerszám- / szentséges ünnep! / Apám a kertben / diófát ültet”), vagy a Papa! nyolc sorában:

Eljönnek újra
a téli esték,
te pipád,
szemüveged keresnéd,

s a világ dolgát
meghányva-vetve:
néznék, csak néznék
hosszan, kezedre.

Az Apa hiánya azonban – talán a kikerülhetetlen fiúi lázadásnak találva irányt – a minduntalan megszólított, tagadott, gyalázott Isten ellen fordítja a költőt: „mert nekem nincs kihez bújnom e világban, / nincs kihez röpülnöm, / nincs kire ragyogjak, / megleng a nagyharang égbolt is fölöttem, / fölriasztom hát / a templomban a csöndet: / Isten, / Isten, / ha vagy: / dögölj meg, / dögölj meg! (Éjféli násznép).

A negyedik seb: ő maga, az árva fiú (így, kis betűvel). Apjához szólva írja *Ahogy telnek* című versében: „sétáló sírköved vagyok”. S Anyjához kiáltva: „hozzádsötétülök, mama! // Várj rám.” (Naplemente) Az idő múlásának elvontságához kapcsolva önmegszólító formában: „Hol ifjúságod tűnt el, / fekszel hanyatt a fűben. // Hatalmas fellegárnyban, / heversz az elmúlásban.” (Hol ifjúságod tűnt el) A Kálvária-ének profán haláltáncában: „Engedjete! / Le akarok szállni!! / Ne vigyetek engem a Don- / kanyarhoz!!!”

S az ötödik seb a Fiú (így, nagy betűvel). Akinek jöttét egy kis négy sorosban ünnepli meg: „Íme, U. J. pólyás fia! / Azt csak sejti még a zene: / kis xilofon bordáira / mit is ütöget a szíve.” (Rédicsi aprószent). S egyéni kálváriája, a költői pályát is majdnem kettéroppantó cezúra után a Szarkóma nyitja meg a Fiú-síratók sorát: „Meggértem fiamat: / egyezne bele, hogy / jobb lábát levágják. // (...) Mintha kértem volna: / taszítsa tengerbe / a dög Himaláját!”. A döbbenetes – s ez Utassy József költészetének egyik titka –, hogy a leghátborzongatóbb látomás is a dal hajlékony látszat-könnyedségével csalja meg az olvasót, mint e vers is, hogy aztán egy-egy váratlan földközeli, súlyos kép billentse ki az olvasót a versdallam, a ritmus ringatásából: „jön a fiam: hóna / alatt arany mankó, / s elém dobja lábát.”

Ekkor erősödik föl végletesen – s válik a személyiség kálváriája ontológiai drámává is – az Istennel szembeni indulat. Egyrészt az isten-sóvárgás esengésével: „Kínjaim ege istenért kiált, / szétjajdul a fájdalom bennem: / apa vagyok, ki temeti fiát, / só, sókristály izzik szememben.” Másrészt a vád, a szembefordulás dacával: „Szemöldököm, te pusztai nagy sas, / emeld égre tekintetemet: / Isten! honnan a jogod, hogy zaklass? / Ütöttem rajtad én sebeket?!” (Aki temeti fiát). Ahogy egy kései számvetésben fogalmaz: „Nem lelem apámat, / fiamat, anyámat: / csoda-e, ha tollam / trónod ellen lázad?!” (Isten!).

Olykor az Apa-síratókban is, most pedig mind gyakrabban szólal meg a tűnődő, gyengéd, elégikus fájdalom hangján. Mint amikor halott fia szobájának csendjét figyelni (A magány markában):

Kihallgatom néha,
ámulom szobádat:
magukban beszélnek,
motyognak a tárgyak.

Csöndnek csöndje ágyad,
csöndé már a széked,
asztalod is csöndé,
csöndé a fényképed.

Jaj, valami nagy-nagy
halhatatlan bánat
sötétíti elmém,
hogy halnék utánad.

A természeti képek hideg részvétlensége társul a Fiú síratásával. „Mord az ég, márvány, / hideg és precíz” – lajstromoz a Fiam él c. versben. Odafönn csak az biztos: „repülőgép húzkod ezüst / szalagot”. A halott Fiú odafönti sorsa viszont csak feltételes módban válhat valamennyire is megnyugtatóvá: „Fiam halott. Ha van Isten: / véle van.” (Napáldozat)

Gyengéd, már-már idilli képpel indít a Pillangóballada: „Futkos egy kisfiú a réten / esetlenül, sután, / meg-megbotlik, de fut serényen / három lepke után.” Hogy aztán a zárlat a ballada sejtelmes tragikumával, végzetfeketeségével fesse át a képet: „Hazafelé, ahogy a rétet / a harmat megeste, / a kisfiú kezére száll: egy / halálfejes lepke.” A „fiam van itt, harsány / kedvem ellen lázad!” lelki-furdalása hívja elő a Bezörgetet a bánat elégikus hangját.

Az a lelki-furdalás, amely Az első gól után groteszk képei láttán (futballpályára menet a kislány egy kutyacsontvázra lel, s erről apja jut eszébe) így fogalmazódik meg: „a túlélők hálátlanok. // Lehet, / hogy az első gól után / én is megfeledekzem rólad.”

A kálváriás sors, a halmozódó veszteségek mind gyakrabban hívják elő a költőben a Krisztus-képzetet. Persze nem a térdet hajtó, alázatos hit gesztusaival – Utassy József ennél lázadóbb, dacosabb és tragikusabb alkat. S nem is Krisztust magát vagy Krisztus szerepét vállalja egyszerre emberi és isteni mivoltában (illetve ahol igen: a Fölfelé a Koponyák Hegyére Jézus-szerepversében, ott is istenkáromlóan), hanem profán módon sírkeresztté meg keresztfává tárgyiasítja önmagát. Akit már „a halál is untat”, abban testetlenné és lelketlenné stilizálódik a szenvedés:

Eleddig én apám sírkeresztje voltam,
veled most jövőmet temetem el végleg.

De a Nagy kék szemeidet örökre lehunyta zárlat a még férfias szembeszegüléssel mondja ki a fájdalmat:

Kell az Istennek egy ember, aki árván,
őszén, kiraboltnak: a Napba néz érted.

Az Őszök ősze is profanizálja Krisztust, rendhagyó neologizmusokkal az alkotáshoz, a vershez kapcsolva alakját: „frissíts föl, te örök ritmus, / krisztusnál krisztusabb Krisztus”. E vers indító képe („Az idő partján hinta leng, / én ülök rajta meg a csend”) bepillantást enged Utassy alkotásmódjába. A csend hintája strófáiból került ide ez a József Attila-i „semmi ágán”-hoz fogható magány-metafora, ám ott még konkrétabb biografikus vonatkozással szerepelt: „Kijárok a játszótérre. / Szeptember van, még zöld a csend, / Isten őszi remeklése. / Magányosan egy hinta leng.” Fia hiányát a „drága Senki” groteszk rajzával érzékelteti, aki „nem beszél csak senkiül”, s akitől így is könnyörögne „senkiül egy hangot”.

A veszteség-tudattal számot vető, a veszteség-tudattal birkózó költő hol a blaszfém istentagadásba, a rút dáridójába menekíti önmagát („Nincs isten, sem ördög, sem angyal, / csak bűz van és tízezer féreg. / Vénséges vartyogó varangy ül / a szívemen. És pislog. És les.” – Faggatom fiamat), hol az öntudatát megvalló, felnövesztő költő dacával száll szembe az Úrral: „Jóskám, vágd az Úr szemébe: / én egy költő fia voltam, / ki nem trónusod cselédje, / de testvér a csillagokkal!” – 1989.

Erőt már csak az isteni teremtéshez mért alkotásból meríthet. Ezt is a hit hiábavalóságával, a hitbuzgósággal állítja kontrasztba: „Én nem élek ostyán, / keneten, misén: / de föltámasztalak! / Hogyan? Tudomisény.” – ígéri az Én édes derengőmben, ahol eljut – hisz az istenhiány talán a legnagyobb, végső vesztesége – a számára egyedül üdvözítő hithez: „rádöbbszemem, / hogy Isten költemény! // Ó a legelső vers, / ő az első dallam: / félelmek fókusza / a növekvő agyban.” A költő gyásza több gyász munkánál – isteni igényű, isteni léptékű újratemtés:

Hiányod fagyától
a bazalt reped meg!
Végzem fényes munkám:
betűkbe temetek.

Ám az alkotóerőbe vetett hite is minduntalan meginog: „Harminc esztendeje írok, / hullasárgák a papírok, / és nem tudom kimondani / halálotat, Jóskám!” (Nem tudom kimondani) A „Mert sem ígém, se metaforám” kétségbeesése váltakozik az önbiztatással: „rengesd fiad emlékét úgy, / miként bölcsőjét ringattad!” (Utad végén).

Másutt, a Fiam él zárlatában, a pusztá kimondás erejére bízva e Teremtést: „Bánat-szép madár! / Ím, hozzád jövök. / Kiáltsd világgá: / fiam él! Örök.” A Zengi és gyalázza Istent az alkotó öntudatával mondja ki: megveti Isten világát, e „kontár munkát, e fércművet! / Ha van dilettáns, akkor az te vagy.”

Sokarcú az az Istennel viaskodás, amely áthatja Utassy József költészetének utolsó három évtizedét. Egy versben fér meg a már-már infantilisen csúfondáros hang az ironikus hitvallással: „Te otromba, bumburnyák Isten! / Te, a kozmosz böhm-nagy ökre! / Halálom után majd számolunk! / Hiszen te élsz, élsz mindörökre.” (Majd számolunk) S megfér egy versben először a vádló számonkérés, apjáért és fiáért: „Uram, te láttad apámat! / Agyamon derengés fut át: / valahol Minszkben kaparták el, / mint a kutyát. // Fiam szélfútt zsendülő ág. / Örök barbár: letörted őt. / Hizlalod vele a rédcisi köztemetőt.”; majd a fölényérzetből fakadó szájalom: „Számomra mit eszeltél ki?! / Miféle döghalált, Uram? / Búzlók, de mégis téged szánlak / szomorúan.”; végül, bármily ironikus mázba rejtve, mégis valamiféle gyermeki ragaszkodás:

Mert nincs esély, Uramisten,
föltámadásra nincs esély!
Gyere, ültess föl térdeidre,
s hazudj, mesélj.

A Szeptember elején kozmikus apokalipszis-sugallatából („Fel-felnyög egy jegenye: korhan. / Arcán rémület, vád, iszony van”) nő ki az Utassy-líra talán legkülönösebb, kétarcú sorspárja. A krisztusi szeretetparancsot és emberi szeretet-igényt vonatkoztatja tárgyiasított (és e tárgyat e jelzővel újra áttelekesítő) önmagára:

Lüktet, minden sejtem sajog: szeress ma.
Keresztfa vagyok, eleven keresztfa.

Későbbi, a veszteség-tudatot, áldozat-szerepet szintén krisztusi attribútummal felnövesztő vers a Már csak az álmok. Az önmegszólító vers önportréja a veszteségek metaforikus síkjára vetíti a költői ént: „Minszktől Rédcisig leszegett fővel / bukdácsolsz, ödöngsz a temetőben.” Az igék sugallta elesettsé-érzés, a versben többféleképp megfogalmazott magány ellenpontja az önmegtartó rítusként is értelmezhető szuggesztív a vers zárlatában:

Tóled Isten is félve fél, reszket:
négy égtáj nyögi tölgyfakereszted.

A Nagy éjszaka az Utassynál ritkább szabadverses kompozícióban kapcsolja össze Apa, Anya és Fiú alakját. Az Apa az „Apám katona volt” háromszori ismétlésével kiemelt tárgyilagosságától a „levegő / nekem ő, // levegőm” kétségbeesett fiúi felkiáltásáig jelenítődik meg – a képzeletben. Az Anya jelenvalóságában is mitizálódik a „magány nagyasszonyá”-vá, „álomi asszony”-nyá. A Fiú „a föld alól kiált ránk”, a zárlatban: elvesztésének fájdalma, hiánya ettől kapja meg súlyát. A „ránk” a Fiát elvesztő párra utal: a költőre és Feleségére.

Több Utassy-versben is a Feleség az az utolsó menedék, megtartó erő, akihez menekülni tud végső kétségbeesettségében. „Köszönöm, / hogy élsz, / hogy létezel, / megköszönöm, / hogy együtt / félsz velem” – zsoldárolja a Ketten maradtunk. Az Ő örök voltát is kiéneкли Isten kitüntetés című versében, a hála tárgyilagossá fogott szavaival rajzolva meg szerepét: „Aki e drámát rettegi régen: / az feleségem. // Ő nem sír-rí, őt rengeti a gyász. / Mindenegy mozdulatomra vigyáz.” Ő a „Gyász asszonya, / kedves, / áldott / fekete hölgy” (Feleségemhez). E krisztusi áldozatos, veszteséges ember-sorsban ő, a Feleség egyszerre Mária Magdolna és Szűz Mária. Akiről szólván még Istenről is megbocsájtóbb hangon szól: „Isten is nekem szemelte ki tán! (Az én asszonyom).

*

A földi sorsában haláláig öt sebből vérző költő, Utassy József 1972-ben még jóslatszerűen rajzolta meg Az én keresztm-en jövőjét: IRNI. Élete vége felé ennek visszatekintő summázatát írta meg Teremtő nélkül című versében:

Van egy szent fogadalmam:
a vérengző vadállatot
legyűröm önmagamban.

Van hitem. Van hatalmam.
Én a Teremtő nélkül is
feltámadok a dalban:

föltámadok a dalban!